

1.2 KULTURA

1.2.1 Stavbna dediščina

- Opišite **stavbno dediščino** destinacije Brda

Brda imajo po svojih gričih postavljene številne sakralne spomenike, nekateri med njimi, npr. Sv. Križ v Kojškem z gotskim krilnim oltarjem, cerkev sv. Jurija v Gradnem s križevim potom Zorana Mušiča, so državnega in svetovnega pomena. Za Brda je tipična t.i. sredozemska arhitektura, ki ima na tem območju še sebi lastne značilnosti, saj je J, V in Z del prevzemal še furlanske vplive, SZ pa beneško-slovenske. Poseben biser stavbne dediščine je v novem veku utrjena vas Šmartno z obzidjem in obrambnimi stolpi. Za celotno stavbno dediščino Brd pa je bilo skupno, da so bile stavbe grajene iz kamna in so bile v preteklosti pokrite s posebnimi valovitimi strešniki – t. i. korci, ki so se nahajali na leseni konstrukciji ostrešja. Okna so pokrivala lesene polknice. Okenske in vratne odprtine so imele kamnite preklade. Za prvo nadstropje so bili tipični leseni balkoni. Kot naravna dediščina je okoli hiš raslo mediteransko rastje: ciprese, hrasti, lipe, lovor, oljke ter razno sadno drevje. Ob cestah so stali podporni kamniti suhi zidovi, ki so se zivali s kmetijsko usmerjeno pokrajino tudi v smislu ekološke vsestranske izrabe naravnih virov.

Med vidnejše arhitekturne spomenike spadajo, kot že omenjeno cerkve. Te imajo pogosto za Brda in goriško regijo tipične zvonike s 'cinami', manjše pa na preslico in spredaj lopo. V številnih cerkvah (npr. cerkev sv. Andreja - Vrhovlje pri Kožbani, župnijska cerkev v Kojškem, župnijska cerkev v Biljani, cerkev sv. Petera in Pavla v Noznem) imajo gotske prezbiterije, druge cerkve pa gotske freske.

Zanimivi in obnove ter novih postavitvev - so vredni suhi podporni zidovi (vzdolž cest), vsekani v obliki terase po pobočjih gričev. Take zidove so v preteklosti postavljali tudi za podporo terasam na obdelovalnih zemljiščih – t. i. brajdah.

Posebna primera arhitekture Brd sta poznorenesančni vili v Vipolžah in na Dobrovem. Vila Vipolže je bila obnovljena in odprta v letu 2015, grad Dobrovo pa v 80-ih letih prejšnjega stoletja in odprt leta 1991. V slednjem so prostori za muzejsko zbirko ter galerijo Zorana Mušiča. Stavbi imata utrjene vogalne stolpe s šivanim robom in sta nastali na temeljih starejše, srednjeveške stavbe.

Na območju Brd so tri pomembnejša arheološka najdišča: rimski opekarski obrat v Neblem, od pozne železne dobe poseljen grič okoli cerkve v Golem Brdu ter ravnokar zaključena izkopavanja v apsidi cerkve v Dolnjem Cerovem. Nobeno od najdišč ni bodisi urejeno za obisk, niti niso najdbe prikazane za ogled turistom.

Velik pomen ima zasebna etnološka zbirka, in sicer v stari ohranjeni kolonski hiši v Krasnem, ki bi lahko ustrezno prikazala bivanjsko kulturo ter gospodarska poslopja Brda v preteklosti. Kljub specifikam, regija nima nobenega etnološkega muzeja. Temu se približuje obnovljena »gotska hiša« v Šmartnem, ki pa se omejuje na prikaz arhitekturnih posebnosti Brd zgolj s slikami in teksti. Zaradi turških upadov ter habsburško-beneških vojn v 15., 16. in 17. stoletju so marsikatero vas ali cerkev dodatno utrdili z obzidjem. Tako je bilo obzidana in z obrambnimi stolpi utrjena vas Šmartno ter cerkev sv. Križa v Kojškem.

Vila Vipolže: Vila Vipolže je kot kulturni spomenik, s stalno razstavo o zgodovini objekta in začasnimi razstavami odprta za obiskovalce šest dni na teden. Poleg dnevnih obiskovalcev, ima vila večino obiska iz naslova dogodkov, ki se znotraj slednje prirejajo. Javni zavod ZTKMŠ Brda upravlja z Vilo

Vipolže v skladu in s smernicami iz pogodbe o upravljanju (št. 3340-15-000010). Vila Vipolže je kulturni spomenik državnega pomena, zato je izvajanje programov in aktivnosti v omenjenem objektu pogojeno z *Zakonom o varstvu kulturne dediščine* (ZVKD-1). Skladno s tem zakonom mora torej ZTKMŠ z objektom upravljati kot dober gospodar, skrbno ravnati, slednjega redno vzdrževati, prav tako skrbeti za urejenost okolice in na takšen način zagotavljati varno in običajno uporabo le-tega v skladu z namenom stavbe.

Zanimivost omembe vredna je arhitekturno novejši razgledni stolp v Gonjačah.

Opišite **pozitivne** in **negativne** vplive turizma:

Pozitivni:

Zavedanje s strani nekaterih ponudnikov turističnih storitev, zlasti zasebnih, in sicer o pomenu prikaza in ohranjanja specifik dediščine, še zlasti glede povratne informacije turistov, ki najpogosteje izrazijo navdušenje oz. občudovanje nad ostanki dediščine in tipiko območja Brd.

Prednost destinacije Brda na področju stavbne dediščine (predvsem za obiskovalce) je tudi ta, da je v Brdih moč videti velik arhitekturno-dediščinski razpon, tj. od ostankov preprostih in skromnih kolonskih hiš z ognjišči [ob slednjem velja predvsem omeniti strnjene dele vasic, z ozkimi uličicami, ohranjenimi (oz. obnovljenimi) lesenimi balkoni], (na eni strani) – do grajskih poslopij z mogočnimi stolpi, grajskimi dvorišči (Dobrovo, Vipolže), pa tudi utrjenih srednjeveških naselij (Šmartno), na drugi strani. Pozornosti so vredni tudi spretno sezidani suhi zidovi iz kamna imenovanega peščenjak, značilnega za Brda.

Zelo pogosto večja verska praznovanja oz. posamezni cerkveni prazniki v briških vasicah, ki se sicer večinoma nanašajo na zavetnike posameznik lokalnih cerkva (npr. praznik Sv. Mihaela v Biljani, praznik Sv. Ane v Vedrijanu, praznik Sv. Križa v Kojskem, praznik Rožnce v Medani, praznik Sv. Roka v Kozani, praznik Marije Snežne v Snežehah, praznik Sv. Lovrenca v Šlovrencu) – predstavljajo most med Brdami (na eni strani) ter domačini izseljenci (na drugi strani), ki se za omenjene cerkvene praznike zelo radi vračajo v Brda, kar predstavlja stalnico oblike t. i. verskega turizma.

Primer: objekt grad Dobrovo, na Dobrovem, kot stavbna dediščina destinacije Brda [http://www.brda.si/znamenitosti/kulturne_znamenitosti/2013040311445356/], po petindvajsetih letih od temeljite obnove (tj. leta 1991), večjih negativnih vplivov zaradi turizma oz. turistov ni utrpel, ni bilo zaznati poškodb stavbnega objekta iz naslova turistov. Še dodatna pozitivna točka: ker je grad Dobrovo oz. muzej gradu Dobrovo odprt za turistične namene, se veliko posameznikov, ki posedujejo ali so posedovali lastnino (tj. različne predmete) grajskih družin, ki so predhodno živele v gradu – tudi odloči dediščinsko vredne predmete vračati, da le-ti postanejo v vnovični lasti muzeja gradu Dobrovo.

Vila Vipolže v kraju Vipolže: prihodki od vstopnin in najemnim (pri oddaji prostorov za dogodke), s katerimi se objekt stavbne dediščine posledično upravlja in vzdržuje. Prav tako s programskimi vsebinami (npr. v okviru kulturnega programa) oz. dogajanjem v znotraj stavbe – s pomenljivo zgodovino ožjega ter širšega 'geografskega teritorija', se bogati bodisi prebivalce Brd, bodisi obiskovalce, ki omenjene kulturne dogodke obiščejo. S slednjim v neposredni zvezi lahko govorimo o čezmejni obogatitvi, tj. za slovensko, bodisi italijansko regijo.

Negativni:

Kraje kulturne dediščine, ki je nezaščiten, zlasti dragocene gotske kipe (primer: Kojško, Golo Brdo) ter klesanih kamnitih detajlov porušeni hiš. Poskus cenejše in sodobnejše gradnje objektov za turistične namene, brez upoštevanja tipik tradicije okolja (nobenih direktiv ali napotkov oz. usmeritev arhitektom). Tj. brez splošne izobrazbe z omenjenega področja oz. brez stanja zavedanja posebnosti tipične briške arhitekture, in sicer kot bisera privlačnosti za turiste, ki želijo v destinaciji Brda spoznati ločevalne faktorje (na eni strani) in ne unifikacije arhitekture ali celo prevzemanje importov, ki nimajo zveze s pokrajino in klimo destinacije Brda (na drugi strani). Prilagajanje in nekritična komercializacija ponudbe lokalnih praznikov, primarno predvsem v želji pritegniti širši krog obiskovalcev.

Kljub povečanemu obisku Brd – kot turistične destinacije, zaradi sistema financiranja in vzdrževanja profanih kulturnih spomenikov, ki so izključno v breme Občini Brda, ima slednja, žal premalo sredstev za kvalitetno in stalno vzdrževanje objektov ter pripravo sodobnih razstavnih projektov, kjer bi le-te prikazovali in na tovrsten način posledično pritegnili širše zanimanje javnosti.

Torej, v kolikor bi bodisi na državni bodisi lokalni oz. občinski ravni bilo na voljo več namensko razpoložljivih finančnih sredstev, namenjenih konkretno obnovi objekta stavbne dediščine, npr. Gradu Dobrovo (predvsem zunanji del, pročelje objekta), bi zaradi estetske vizualne izboljšave le-ta posledično povečal stopnjo bodisi zanimanja bodisi obiska večjega števila turistov (npr. tudi ogled muzeja).

Vila Vipolže v kraju Vipolže: povečan obisk turistov (teoretično) povečuje možnost za poškodbe na samem objektu.

Sakralni spomeniki nimajo organiziranega urnika, bodisi konstantne možnosti ogledov.

Vir:

Gomiršek Tanja: Bivanjska kultura jugovzhodnih Brd v predmarčni dobi. V: Kronika, 2013, št. 2.

Gomiršek Tanja: Galerija Zorana Mušiča in spominska hiša Alojza Gradnika - dislocirani muzejski zbirki na Dobrovem in v Medani. V: Zbornik prispevkov v počastitev 60-letnice Goriškega muzeja : v spomin Andreju Malniču, 2013.

Goriški muzej, Grajska cesta 1, Kromberk, 5000 Nova Gorica, dislocirana enota Dobrovo. Tanja Gomiršek, doktor zgodovinskih znanosti, muzejska svetovalka.

Drole Ernesta et al.: Šmartno: kulturni spomenik = cultural monument, 2013.

Golo Brdo v Brdih - arheološko najdišče Sv. Marija na Jezeru. Varstvo spomenikov (Patricija Bratina).

Premrl Božidar: Briški teri: zgodbe cerkva in zvonikov v Brdih, 2011.

Projekt PHARE-CBC Inventarizacija turistično zanimivih točk v Brdih (1999–2000).

Tatjana Šundovski Bašin, predsednica turistično kulturnega društva Martinc Šmartno.

ZVKDS OE Nova Gorica, Delpinova 16, 5000 Nova Gorica. Andrejka Ščukovt, univ. dipl. etnologinja in sociologinja, konservatorska svetovalka.

1.2.2 Živa dediščina

- Opišite živo kulturno dediščino destinacije Brda:

Briška kuhinja

Najboljši lokalni pridelki, ki prihajajo iz Brd sestavljajo izvrstno briško kuhinjo, in sicer s potezami Mediterana in bližnjih gora, s pridihom preteklosti in novimi sodobnimi obrazy. Na tem mestu velja izpostaviti tipično briško prehrano, ki jo večina gospodinj še danes pripravlja. Mednje spadajo različne zelenjavne mineštre iz mešane sezonske zelenjave ali iz ene vrste le-te (kisla repa, fižol, bučke), frtalje iz zelišč ali klobas, bela polenta in koruzni močnik, kuhano v kotličku na ognjišču, ter razne golaže – tj. 'toče', npr. 'toč pršutov', 'toč furbo'. Suhomesnate in druge izdelke iz mesa (koline): pršut, salame, klobase, kožarice, popečen kruh z rdečim vinom in oljčnim oljem.

Poleg oljčnega olja, briškega sadja in medu, je edinstvenega okusa in vrhunske kakovosti briško vino (posebej avtohtona sorta Rebula).

Oljčno olje (ki se v Brda po dveh velikih pozebah, tj. leta 1929 in 1955, ponovno vrača) – vnovično pridobiva pomembno mesto v lokalni kulinariki, kot dober primer slednjega sta: *Bar Pr'Naad* ter *Oljčni bar* (v sklopu kompleksa Hiše kulture v Šmartnem), saj poleg lokalne hrane, tj. tradicionalnih briških jedi (npr. bela polenta in 'toč') nudijo tudi edinstveno obliko degustacij, tj. degustacij briškega oljčnega olja oz. sladic z oljčnim oljem.

Ob pravkar navedenem, velja izpostaviti še sledeče prednostne značilnosti tipične žive dediščine (s področja regionalnih izdelkov in kulinarike), tj.: sveže domače sestavine (vse leto), okusna in sočna zelenjava, že omenjena bela polenta, bogastvo briških dišavnic in divjih poganjkov (hmelj, divji beluš, loboda). Slednje so samo nekateri izmed poudarkov briške kuhinje. Vsekakor velja omeniti še 'krodegine', 'markandele', ali skoraj pozabljene kostanjeve jedi, koromačev cvet, dober domač tropinovec ali metha (zdravilno) žganje. Gostom, popotnikom ali zvestim ljubiteljem briške pokrajine, Brici radi povedo, da 'dobro vino ni nikoli rado samo'. Ta davni in modri briški pregovor veže nase številne vrste briških jedi in pijač, značilnih za Brda, in sicer od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne.

Vino

Briško vino je posebna zgodba. Polna doživetij, spominov, radoživega druženja, pa tudi svetovnih izkušenj. Izročilo stoletij daje sadove. Mlada generacija vinarjev prevzema znanje, izkušnje, obenem pa ustvarja, tvega in si utira poti v svet. V Brdih se vedno pogosteje rojevajo velika vina, posebno bela. Ponovno se uveljavlja Rebula, nekdanj zapostavljena, zdaj znova iskana. Trte, bistveno manj obremenjene kot nekoč, pa tudi naravi prijazneje obdelana zemlja, hvaležno vračajo izkazano skrb.

Sorte grozdja in vrste briških vin sicer delimo na: avtohtone in stare lokalne sorte, bele sorte in rdeče sorte. Avtohtone in stare lokalne sorte so: Rebula, Pikolit, Sauvignonasse in Verduc. Mednje spadajo tudi nekatere manj poznane sorte, kot so Glera, Pošakica, Pogroznica, Muškat, Cohovka, Klarnica, Zelen, Drenik, Zelenka, Kozji sis, Sušč, Pergolin, Vitovska grganja, Tržarka, Pokalca, Sladkamenka, Dalmatinka, Kraljevina, Markaduška, Sevka, Pika.

Bele sorte so: Chardonnay, Sivi pinot, Sauvignon in Beli pinot. Mednje spada tudi Rumeni muškat. Rdeče sorte pa Merlot, Cabernet Sauvignon, Cabernet Franc in Modri pinot. Rdeča sorta pa je tudi Refoš, Barbera, Gamay in Syrah.

Sadje

Med briškimi sadjem (breskve, marelice, fige, slive, kaki) imajo posebno mesto češnje, po katerih se imenuje največja letna prireditev - *Praznik češenj*, ki se tradicionalno iz leta v leto (že petdeset let zapored) odvija v mesecu juniju. Briške gospodinje čudovite sadne okuse, vonje in barve že od nekdaj spretno uporabljajo v vsakdanji kuhinji, tudi tako, da jih na različne načine hranijo za čase, ko narava 'počiva'. Takrat nas razveselijo z odličnimi sadnimi krehli ali z briško domačo marmelado in džemom. Sadje, stisnjene grozdne jagode, zdravilna zelišča, se v prvih zimskih dneh, tj. ko se narava pripravlja k počitku, veselo prekuhavajo v žgajnerskem kotlu. Iz njega priteče aromatično, predvsem pa zdravilno žganje.

Oljčno olje in med

Oljka se, kot predhodno omenjeno, v zadnjih letih pospešeno vrača v Brda. Briški oljkarji skrbijo za zdravje in rast več kot 20.000 oljčnih dreves, ki zaradi mejne lege dajejo vrhunsko olje. Vračata se tudi dve stari sorti, briška drobnica in črnica, ki dajeta sicer manjši pridelek, a zato izjemno okusno olje. Oljčno olje (pridelek briških oljkarjev z obeh strani meje, tj. slovenske ter italijanske) je sicer moč kupiti pri briških kmetih. Nekateri izmed slednjih, le-tega že polnijo pod blagovno znamko »uelije«.

Med in čebelji izdelki so, zaradi svojih blagodejnih lastnosti, vedno bolj priljubljen sestavni del zdrave prehrane, tudi v Brdih. Briški medarji gostom ponujajo značilne vrste medu, kot so cvetlični, kostanjevi, lipovi in akacijevi. Slednji je tudi eden izmed najbolj cenjenih. Poleg navedenega velja omeniti še: medeni liker, cvetni prah, čebelji vosek, propolis, voščene izdelke ter ponudbo zdravilnih učinkov t. i. apiterapije.

Jezik: tipični briški jezik oz. lokalni briški govor, predvsem nanašajoč na mlade oz. mlajše generacije (npr. amerikanizacija, sleng, poroke v neposredni vezi z migracijami) opazno počasi izginja, a je slednji dejansko še živ, zato bi bilo vsekakor potrebno načrtno delati na ohranitvi le-tega. Značilnost briščine (ki sicer nima dvojine) kaže tudi lokalne (geografske) posebnosti (na eni strani) oz. vpliv furlanskega ter v manjši meri nemškega jezika (npr. vpliv Goriških grofov – goriško plemstvo srednji vek, tj. nemščina) na drugi strani.

Velik delež pri ohranjanju žive dediščine Brd imata tudi *Galerija Hiše kulture* (ki organizira približno dvanajst tematskih razstav letno, in sicer s področja likovne umetnosti, keramike, fotografije, zgodovine). Ter *Mala polžkova galerija*: namenjena predvsem razstavam društev, umetnostne obrti, ljubiteljskim umetnikom, lokalnim ustvarjalcem, zgodovinskim razstavam [primeri razstav: razstava jaslic, Irena Vrgazon, razstava akvarelov Darinke Sirk, razstava UNITRI Brda in Nova Gorica (kaligrafija, pletenje košar, svitki, fotografija)], dve razstavi gob, razstavo ročnih del in ustvarjalnosti domačinov iz Šmartnega, dvakrat razstavo o češnjah, in sicer pred praznikom češenj – imenovana *Češnje so rdače, Rdeče češnje rada jem*, izdelkov iz krep papirja domačinke Jožice Pulc.

Opišite **pozitivne** in **negativne** vplive turizma, kot so:

Pozitivni:

Nanašajoč na srednjeveško vasico Šmartno, opredeljeno tudi kot kulturni spomenik: Tako delavnica izdelovanja t. i. 'Martincev' in 'Tarcentov' kot izdelovanje Ivanovih venčkov – se primarno niso zgodili zaradi turizma, ampak predvsem iz želje posameznikov lokalnega okolja, da se ta briški tradicionalni običaj ohrani za prihodnje rodove, sočasno pa z namenom, da se slednjega predstavi tudi drugim zainteresiranim, torej ne le domačinom, ampak tudi obiskovalcem Brd. Pri pletenju Ivanovih venčkov, ki poteka znotraj vasi Šmartno, v organizaciji kulturno turističnega društva imenovanega – KTD Martinc, sodelujejo zainteresirani člani le-tega ter drugi okoliški prebivalci. Na tovrsten način je bila posledično dosežena večja prepoznavnost omenjenega področja in ozaveščenost o obstoječih šegah, predvsem ob Martinovem, ki so bile marsikateremu domačinu do omenjenega trenutka pravzaprav še neznane. Blagoslov vina in jesenskih dobrot, ki je sicer del dogajanja ob Martinovem, ni prilagojen zahtevam turizma, ampak poteka na način kot je bilo vedno v navadi, kar je sicer tudi ena izmed prednosti. Poleg navedenega velja omeniti, da prednost obujanja oz. praznovanja Martinovega (v razsežnejši meri) je tudi vpeljevanje pokušine/degustacije briških vin, ki pa v sami preteklosti sploh ni bila tako razvita oz. prepoznavna.

Na eno izmed prednosti oz. pozitivnih lastnosti se naleti tudi na področju obstoječih kmečkih turizmov destinacije Brda, ki predvsem s ponudbo lokalnih tipičnih briških jedi oz. kulinarike zagotovo posledično prispevajo k prepoznavnosti ter uveljavitvi starih briških jedi ter receptov predhodnih generacij.

Ob navedenem velja poudariti še nastanek večjega števila zapisov, publikacij, raziskav na predhodno že izpostavljeno tematiko, saj le-te na tovrsten način poskrbijo za zbiranje, ohranjanje in prenos zapisov glede področja žive dediščine Brd za prihajajoče rodove. Npr. sledeče knjige: *Briška kuhinja* (Magda Reja, Tatjana Sirk), *Oljkarstvo na Goriškem* (Renato Podberšič), *Rebula nekoč in danes* (Tanja Gomišek). Vzporedno z zadnjo omenjeno knjigo, je posledično nastalo tudi vino imenovano *Motnik* (izdelava Klet Brda), in sicer po starem receptu (glej opis, predstavitev ter fotografije v priponki). Nanašajoč na ljudske briške pesmi je bila opravljena raziskava naslovljena: *Kontekst v raziskavah ljudske pesemske tradicije: območje Goriških brd* (Marjeta Pisk) ter glede področja jezika: Narečni diskurz: diskurzivna analiza briških pogovorov (Danila Zuljan Kumar). V zvezi s šegami in običaji Brd pa: *Ivánov venec: briške šege in navade* (Darinka Sirk).

Negativni:

Nanašajoč na srednjeveško vasico Šmartno (opredeljeno tudi kot kulturni spomenik): ob velikih dogodkih (npr. Martinovo) se pojavi predvsem težava glede parkiranja za obiskovalce, lokalni prebivalci so občutljivi na čistočo v vasi, velja omeniti, da slabo voljo lahko povzroči tudi nekulturno obnašanje obiskovalcev.

Glede področja kulinarike: včasih so cene lokalnih jedi precej visoke, (kot predlog) mogoče bi bilo smiselno postopno postavljati večje ločnice med starejšimi, tradicionalnimi lokalnimi briškimi oblikami obstoječih receptov ter novejšimi oblikami receptov kulinarike (ki sicer slonijo na tradicionalnih).

Vir:

Gomiršek Tanja: Bivanjska kultura jugovzhodnih Brd v predmarčni dobi. V: Kronika, 2013, št. 2.

Gomiršek Tanja: Galerija Zorana Mušiča in spominska hiša Alojza Gradnika - dislocirani muzejski zbirki na Dobrovem in v Medani. V: Zbornik prispevkov v počastitev 60-letnice Goriškega muzeja: v spomin Andreju Malničju, 2013.

Goriški muzej, Grajska cesta 1, Kromberk, 5000 Nova Gorica, dislocirana enota Dobrovo. Tanja Gomiršek, doktor zgodovinskih znanosti, muzejska svetovalka.

Drole Ernesta et al.: Šmartno: kulturni spomenik = cultural monument, 2013.

Golo Brdo v Brdih - arheološko najdišče Sv. Marija na Jezeru. Varstvo spomenikov (Patricija Bratina).

Premrl Božidar: Briški teri: zgodbe cerkva in zvonikov v Brdih, 2011.

Projekt PHARE-CBC Inventarizacija turistično zanimivih točk v Brdih (1999–2000).

Tatjana Šundovski Bašin, predsednica turistično kulturnega društva Martinc Šmartno.

ZVKDS OE Nova Gorica, Delpinova 16, 5000 Nova Gorica. Andrejka Ščukovt, univ. dipl. etnologinja in sociologinja, konservatorska svetovalka.

Projekt EDEN (Evropske destinacije odličnosti).